

بازتعریف جایگاه سیر و سیاحت در جامعه‌شناسی فرهنگی

سارا فریدزاده^{*۱}

چکیده

تمرکز این مقاله بر سفرنامه‌ها به‌عنوان منبعی اغلب نادیده‌گرفته‌شده در مطالعات جامعه‌شناختی به‌طورکلی و جامعه‌شناسی فرهنگ به‌طور خاص است. برای عمق‌بخشی به مطالعه در روابط پیچیده و درهم‌تنیدهٔ جوامع کنونی نیاز است که پیشینهٔ تاریخی شکل‌گیری و توسعهٔ جوامع مدرن در کانون توجه محققان قرار گیرد. این مقاله سعی دارد با تأکید بر آرای انسان‌شناس و جامعه‌شناس آلمانی میثائل هاربزمایر^۲، سفرنامه‌ها را به‌منزلهٔ یکی از مهم‌ترین منابع دست اول تاریخی معرفی نماید و بر چرایی اهمیت این متون در شناخت جوامع مدرن تأکید کند. به‌علاوه سعی خواهد شد با مقایسهٔ این گونهٔ ادبی با دیگر منابع، ارجحیت استفادهٔ سفرنامه‌ها در مطالعات علوم اجتماعی بیشتر مشخص شود.

واژگان کلیدی: سفرنامه، مطالعات علوم اجتماعی، میثائل هاربزمایر، امر بیگانه، دیگربودگی، عمل مرزبندی، تمایز، طرز و شیوهٔ فکر عمومی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

تاریخ دریافت: ۹۹/۴/۹ تاریخ پذیرش: ۹۹/۶/۷

۱. دکترای جامعه‌شناسی (نویسنده مسئول)

Email: sara.faridzadeh@gmail.com

2. Michael Harbsmeier

هاربزمایر استاد دانشگاه روسکیله دانمارک است. وی تحصیلات عالی خود را در رشته‌های انسان‌شناسی، جامعه‌شناسی فرهنگی، تاریخ و تاریخ فرهنگی گذرانده است و یکی از مهم‌ترین حیطه‌های کاری وی بررسی و مطالعهٔ سفرنامه‌های دوران نخستین مدرن است.

طرح مسئله

عموماً محققان، تمامی سفرنامه‌ها از زمان هرودت تاکنون را با بدبینی مورد مطالعه قرار می‌دهند. دلیلش هم عمدتاً اغراق‌ها و اطلاعات غیرواقعی است که در غالب سفرنامه‌ها ثبت شده است. به همین خاطر تا دوران اخیر سفرنامه‌ها از منظر مطالعات تاریخی، انسان‌شناختی و جامعه‌شناختی منابع موثقی به حساب نمی‌آمدند؛ اگر هم این سفرنامه‌ها به‌عنوان منبع، خصوصاً برای تحقیقات تاریخی، مورد بررسی قرار می‌گرفتند بیشتر در مواردی به کار گرفته می‌شدند که در آنها نگارنده به نسبت دیدگاهی کمتر سوژکتیو داشت و تا حد امکان با فاصله به امور نگریسته بود.

مقاله حاضر قصد دارد به تاسی از آرای هاربزمایر، پیشنهاد نظری دیگری طرح کند و نشان دهد چگونه حتی سفرنامه‌های سوژکتیو^۱ و آکنده از گزاره‌ها و قضاوت‌های شخصی مؤلفان می‌تواند برای بررسی جامعه‌شناختی شکل‌گیری جوامع مدرن بسیار راهگشا باشد. در واقع سؤال اصلی اینجاست که چرا تاکنون سفرنامه‌ها بیشتر از جنبه ادبی - به‌عنوان متونی ادبی و ساخته‌وپرداخته قدرت تخیل نویسنده - یا از نظر ابعاد تاریخی^۲، مورد بررسی قرار گرفته‌اند و چرا حق مطلب در مورد آنها به عنوان یکی از منابع اصلی مطالعات جامعه‌شناختی کمتر ادا شده است.

اهتمام مقاله پیش‌رو بر این خواهد بود که به اختصار نشان دهد، سفرنامه‌های که خود اغلب کمی قبل‌تر و یا نهایتاً هم‌زمان با پیدایش جامعه‌شناسی به‌عنوان رشته‌ای مستقل و نظام‌مند پدید آمده‌اند^۳، دربرگیرنده چه وجوه جامعه‌شناسانه‌ای می‌توانند باشند و با این کار راه را برای پژوهش جامعه‌شناسانی که علاقه‌مند به تحقیق در حیطه سفرنامه‌ها هستند، جهت‌مند و هموار سازد.

پیشینه تحقیق

همان‌طور که در طرح مسئله نیز اشاره شد، اغلب به سفرنامه به‌مثابه متنی تاریخی نگریسته شده است. البته در گستره تحقیقات در خصوص سفرنامه‌ها، تحقیقاتی وجود دارند که تلاش کرده‌اند این متون را ساختارمند سازند و نهایتاً از منظری فرهنگی آنها را تحلیل کنند. از مهم‌ترین و

۱. در اینجا سفرنامه‌های دوران روشنگری (حدود قرن ۱۸ میلادی) به بعد مد نظر است.

۲. البته به‌صورت انتقادی و با تطبیق سفرنامه‌ها با دیگر منابع تاریخی.

۳. برای اطلاعات بیشتر راجع به شکل‌گیری و پیدایش جامعه‌شناسی رجوع کنید به پانککه (۱۹۹۳) همچنین هایلبرون (۱۹۹۵).

قدیمی‌ترین این پژوهش‌ها می‌توان به تحقیق زبان‌شناس فرمالیست روسی نیکولای تروبتزکوی^۱ اشاره کرد که در سال ۱۹۲۶ تحلیلی از سفرنامه آفاناسی نیکیتین^۲ به هند (سال‌های ۱۴۶۶-۱۴۷۲) ارائه داده است. در این تحقیق برای نخستین بار برای آشکار ساختن ساختار روایی و دستوری^۳ یک سفرنامه تلاش شده است. تروبتزکوی استدلال می‌کند که توانسته است الگوی بنیادین و ساختار کلی‌ای را که اکثر سفرنامه‌ها از آن تبعیت می‌کنند مشخص کند. این الگو از این قرار است: در ابتدا، بخش توصیف را داریم که از لحاظ روایی، پویا^۴ است، سپس در پی بخش توصیفی و ایستای^۵ مرکزی متن که مناظر و فرهنگ منطقه را به تصویر می‌کشد، می‌آید. سرانجام در بخش پایانی دوباره همانند ابتدا، با شرح بازگشت به خانه که از منظر روایی پویا است، مواجه می‌شویم (هاربزمایر، ۱۹۸۲: ۸).

تروبتزکوی علاوه بر تحلیل ساختار روایی سفرنامه به بررسی توصیفات اگزوتیک^۶ آن نیز می‌پردازد. در سفرنامه نیکیتین نه تنها نام مکان‌ها و نام‌های خاص، بلکه جملات کامل، مفاهیم کلی، ادعیه و وردهای ساکنان بومی منطقه‌ای که به آن سفر کرده است نیز به زبان بومی و اکثراً بدون هیچ ترجمه‌ای نقل قول می‌شود؛ به نحوی که خواننده هیچ‌گاه به معنای آن پی نمی‌برد. تروبتزکوی این اگزوتیسم تند و تیز داخل متن را اینگونه تحلیل می‌کند که نیکیتین به سرزمین "کافران" و "سیاهان"^۷ سفر کرده است و نه مانند مسافران قبل از خود به سرزمینی مقدس، و حاصلش برخلاف سفرنامه‌های پیشین، سفرنامه‌ای زیارتی با توصیفات از بقاع متبرکه همراه نیست. تروبتزکوی زمانی که سفرنامه نیکیتین را با سفرنامه‌های غالباً زیارتی دوران خود مقایسه می‌کند، ما را متوجه معنای متن می‌سازد: تصویری از نهایت تنهایی تاجری از لحاظ دینی مهجور (زیرا خود مسیحی ارتدکس مؤمنی بوده است) در محیطی بسیار غریب و نامأنوس، میان کافران و بی‌خدایان (هاربزمایر، ۱۹۸۲: ۹).

این ایجاد تقابل و رویارویی دوقطبی اصلی‌ترین منطبق روایی و معناشناختی است که سفرنامه‌ها حول آن شکل می‌گیرند. از دیگر محققانی که مانند تروبتزکوی دست به تحلیل

1. Nikolai Troubetzkoy
2. Afanassi Nikitine
3. Grammatical
4. Dynamic
5. Static

۶. exotic برگرفته از کلمه لاتین exōticus به معنای تحت‌اللفظی "خارجی" و "غریب".

7. "Heiden" und "Mohren"

ساختاری و تفسیر فرهنگی متن سفرنامه‌ها زده است، میشل دو سرتو^۱ را می‌توان ذکر کرد. او نیز در تحقیق خود به بررسی تقابل و دوگانگی در سفرنامه‌ها می‌پردازد؛ او این دوگانگی را میان عوالم "کتبی" و "شفاهی" برقرار می‌کند. در سفرنامه ژان دولری^۲ به برزیل (۱۵۷۸) ثنویت و نحوه شکل‌گیری "ما"ی نویسنده و دارای فرهنگ نوشتاری و "آنها"ی غیرنویسنده با فرهنگی شفاهی را موشکافانه می‌کاود (سرتو ۱۹۹۱: ۱۳۸). اینکه بررسی نحوه شکل‌گیری این دوگانه‌ها در گذر تاریخ چه نقاط مبهمی را در علوم اجتماعی و به‌طور خاص در جامعه‌شناسی فرهنگ برای ما روشن می‌سازد، بحثی است که در ادامه به آن مفصل خواهیم پرداخت. فعلاً در این بخش به معرفی اجمالی مهم‌ترین آثاری پرداخته‌ایم که علاوه بر جنبه‌های ادبی و تاریخی به وجوه فرهنگی سفرنامه‌ها نیز توجه کرده‌اند.

تحقیقات در مورد سفرنامه‌های ایرانی به‌ندرت جنبه جامعه‌شناسانه داشته است. از اساس سفرنامه‌ها حدود نیم قرن است که وارد فرهنگ رسمی مکتوب شده و به‌طور کلی اقبال به آنها، به‌خصوص سفرنامه‌های دوران قاجار به‌بعد، بیشتر شده است. محققان با تصحیح و در گام بعد، چاپ این متون، آنها را در دسترس عموم قرار داده‌اند. برای مثال، سفرنامه میرزا صالح شیرازی، که یکی از مهم‌ترین و تأثیرگذارترین سفرنامه‌های عصر قاجار به‌شمار می‌آید، برای اولین بار در سال ۱۳۴۷ به تصحیح سیدمحمدعلی شهرستانی به چاپ رسید. حتی در حال حاضر نیز ممکن است در گوشه‌وکنار بعضی از کتابخانه‌های شخصی نسخ خطی‌ای یافت شوند که در انتظار تصحیح و بازنویسی هستند. علاقه به دست‌بندی، بایگانی و مدون ساختن متون تاریخی در ایران علاقه‌ای نسبتاً متأخر به‌شمار می‌آید که شاید باید ریشه آن را در شفاهی بودن فرهنگ ایرانی و تکیه آن بر انتقال سینه‌به‌سینه آموزه‌ها و تجارب فرهنگی جست‌وجو کرد.

به نظر می‌رسد نخستین تلاش‌ها برای شناسایی این حوزه و تحلیل نظام‌مند سفرنامه‌های فارسی را، برت فراگنر^۳ در اثرش به نام "خاطرات نویسی ایرانیان" (۱۹۷۹) انجام داده است. این اثر که در سال ۱۳۷۷ به فارسی ترجمه شده است، پژوهشی است درباره متونی چون سفرنامه‌ها، سرگذشت‌نامه‌ها و خاطرات گوناگون دوران قاجار که نویسنده آنها را ذیل عنوان خاطره‌نویسی می‌گنجانند. از نظر فراگنر باید به این متون با دیدی متفاوت نگریست، زیرا این متون این قابلیت

1. Michel de Certeau
2. Jean de Lery
3. Bert Fragner

را دارند که به اصلی‌ترین منابع تاریخی برای تحقیق و تفحص دوران متأخر تاریخ ایران (دوران قاجار و خصوصاً عصر مشروطه) تبدیل شوند.

با انتشار اثر محمد توکلی طرقي به نام "Refashioning Iran: Orientalism, Occidentalism, and Historiography" در سال ۲۰۰۱ توجه بین‌المللی به سفرنامه‌های ایرانی به عنوان منبعی گویا جلب شد. طرقي در این اثر کوشیده است با ارائه متون تاریخی فارسی روند تاریخ‌نگاری غالب را با دیدی انتقادی بنگرد و درکی جدید از مفهوم تجدد ارائه دهد. از جمله اثر دیگری که به معرفی و بررسی سفرنامه‌های فارسی اختصاص یافته اثر نغمه سهرابی با عنوان "Taken for Wonder" در سال ۲۰۱۲ است که به بررسی سفرنامه‌های دوران قاجار به اروپا می‌پردازد. سهرابی می‌کوشد تا با تحلیل تفسیری مهم‌ترین سفرنامه‌های آن دوران پی به مناسبات اجتماعی و فرهنگی جامعه ایران آن دوره ببرد. همچنین تلاش نویسنده در آن است تا با بازخوانی تاریخی روابط بین ایران و اروپا، با دیدی وسیع‌تر و از منظری جهانی به جایگاه جامعه ایران بنگرد.

همه تحقیق‌های فوق در نوع خود در زمره مهم‌ترین و ارزشمندترین آثار هستند، لیکن آن جنبه‌ای که در اکثر پژوهش‌های مربوط به سفرنامه‌ها مغفول مانده است، معرفت جامعه‌شناختی‌ای است که می‌توان با بررسی و تحلیل این دست از متون به آن دست یافت. در ادامه کوشش خواهیم کرد تا با معرفی اندیشه‌های هاریزمایر درباره اهمیت جامعه‌شناختی سفرنامه‌های دوران مدرن، و ارائه چارچوب نظری و ابزار مفهومی‌ای که در اختیار ما قرار می‌دهد، این وجه از سفرنامه‌ها را بیشتر برجسته سازیم. شاید این مقاله بتواند باب نظری را برای پژوهشگران و جامعه‌شناسان علاقه‌مند به این حوزه بگشاید.

نوشتن بی‌نیت آگاهانه

آنچنان‌که هاریزمایر پیشنهاد می‌دهد برای رونمایی^۱ از وجوه مغفول‌مانده سفرنامه‌ها باید این متون را به‌طور کلی به‌مثابه بازنمایی طرز تفکر^۲ نگارنده و به‌طور غیرمستقیم، بازتاب نظام فکری و ذهنی جامعه وی در نظر گرفت. با این اوصاف اگر از این منظر به سفرنامه‌ها بنگریم، دیگر در پی آن نیستیم که از خلال این نوشته‌ها به‌گفته "حقیقت" درباره کشورهای که به آنها سفر شده

1. dechiffrieren
2. Denkungsart

است دست پیدا کنیم. مسئله ما در اینجا صداقت یا «حقیقت» ماجرا نیست^۱، بلکه مطالبه ما با اتخاذ چنین رویکردی این خواهد بود که ابعادی از نظام فکری نویسنده و به تبع آن مناسبات اجتماعی و فرهنگی جامعه‌ای را که به آن تعلق دارد، آشکار کنیم؛ ابعادی که مؤلف اساساً قصد تفحص در مورد آنها را نداشته است.

به نظر هاریزمایر سفرنامه‌ها بیشتر از هر منبع تحقیقاتی دیگری این قابلیت را دارند که به صورت غیرعامدانه فرهنگ مبدأ (و نه فرهنگ سرزمین‌هایی که به آنها سفر صورت گرفته است) را به تصویر بکشند (هاریزمایر، ۱۹۸۲: ۲). از چنین منظری در وهله اول، بررسی سفرنامه‌ها برای تحلیل و به عبارتی رمزگشایی از بازنمایی‌هایی صورت می‌گیرد که بی‌نیت آگاهانه از "خود" ترسیم می‌شوند. با این اوصاف، سفرنامه‌ها حول آنچه هاریزمایر "فهم از خود"^۲ و یا به عبارتی "خودانگاره"^۳ می‌نامد، می‌چرخند. در واقع حین تقابل با آن "دیگری" خارج از مرزهای فهم و ادراک فرد است که مرزهای "خود" مشخص‌تر می‌شود.

این فهم بی‌نیت آگاهانه از خود است که سفرنامه‌ها را از بقیه متون تاریخی، منفک و برازنده تحقیقی جامعه‌شناختی می‌کند؛ زیرا سفرنامه‌ها یکی از بهترین ابزارها برای بررسی شکل‌گیری مرزهای فرهنگی بین "ما" و "دیگران" هستند. مسافران در هنگام مواجهه با فرهنگ‌های ناشناخته و تدوین سفرنامه تنها به توصیف تجربیات خود نمی‌پردازند؛ آنها در خلال این توصیفات، بدون آنکه نیت و سودای آن را در سر داشته باشند، با گزینش ناآگاهانه آنچه به عنوان امر شناخته شده و "خودی" از یک سو، و امر ناشناخته و "غیرخودی" از سوی دیگر برمی-شمارند، مرزهای بین "خود" و "دیگری" را می‌سازند و آن را برجسته و حتی تثبیت می‌کنند. مسافران در سفرنامه‌های خود اشتراکات گروهی، تعلقات، تعصبات و تصورات خود را در تقابل با آن فرهنگی که نظاره‌گر آن هستند، ثبت می‌کنند، و به تدریج و در فرایندی تاریخی، "خود" و "دیگری" را برمی‌سازند. بدین ترتیب، همان‌گونه که میشل فوکو هم مطرح می‌کند، هر فرهنگی هنگامی هویت می‌یابد که هر آنچه خارج از آن قرار دارد به اصطلاح پس بزند (فوکو، ۱۹۹۵: ۵).

۱. برای نمونه می‌توان رجوع کرد به سفرنامه میرزا ابوالحسن خان ایلچی، که در آن مصحح سعی دارد با اعمال نظر خود سخنان ایلچی را "تصحیح" کند که در نهایت نوعی نقض غرض به حساب می‌آید و نوشته را تحریف می‌کند.

2. Selbstverständlichkeit
3. Selbstdarstellung

بنا بر این ادعا، هویت فرهنگی هر جامعه‌ای تنها به صورت "نگاتیو"^۱ امکان تحقق می‌یابد؛ یعنی تحقق آن از طریق نفی و سلب هر چیزی که غیر از خود او و برایش ناشناخته^۲ و بیگانه^۳ است صورت می‌گیرد.

راینهارت کوزلک^۴ هم در مقاله‌ای درخشان و تأثیرگذار به مقوله "مفاهیم متضاد نامتقارن"^۵ (کوزلک، ۱۹۷۹) پرداخته است. او با بررسی تاریخی زوج‌های متقابل و نامتقارنی چون "یونانیان و بربرها"، "کفار و مسیحیان" و "انسان و ابرانسان" مفصل به (ساختمان) نحو^۶ و ساختار زمانی متفاوت این مفاهیم پرداخته است. کوزلک از طریق صورت‌بندی تاریخی این دوگانه‌های متقابل نشان می‌دهد که چگونه پرداختن به این زوج‌ها حیطه معناشناسی و زبان‌شناسی را درمی‌نوردد و هم‌زمان به فهم ما از روابط و مناسبات اجتماعی و فرهنگی جوامع نیز منجر می‌شود.

این دوگانه‌های متقابل بیشتر از هر متن دیگری در سفرنامه‌ها یافت می‌شوند. زیرا در اینجاست که نویسنده مرزهای ما و دیگری را برمی‌سازد^۷ و توسط سازوکارهای روایی آن را تثبیت می‌کند. سفرنامه‌ها مهم‌ترین متونی هستند که در آنها تقابل و رویارویی بین "ما"ی متمدن پیشرفته شهرنشین و "آنها"ی بدوی وحشی بربر مهاجر به‌وضوح شکل می‌گیرد و به مخاطب منتقل می‌شود. در اصل، اساس و منطق سفرنامه‌ها بر پایه تقابل و رویارویی^۸ استوار است (هاربزمایر، ۱۹۹۵: ۳۵). روند شکل‌گیری این تقابل‌ها نه ناگهان و یکباره، بلکه کاملاً تدریجی، بطئی و در طی زمان است. به این معنی که نمی‌توان سفرنامه‌ها را آئینه تمام‌نمای واقعیت‌های اجتماعی دانست. بلکه نویسنده با شرح وقایع و رخدادها، هم‌زمان دست به جعل^۹، و شاید بهتر است بگوییم، برساختن^{۱۰} واقعیت‌ها می‌زند. با این اوصاف بسته به اینکه نگارنده کجای تاریخ ایستاده، در کدام بستر فرهنگی-اجتماعی بالیده و از کدام نقطه و منظر چشم به واقعه دوخته است، بازتابش نیز متفاوت خواهد بود.

1. negativ
2. unvertraut
3. fremd
4. Reinhart Koselleck
5. asymmetrische Gegenbegriffe
6. Semantik
7. construct
8. Begegnung
9. invent
10. construct

مسافر که اغلب همان نویسنده نیز هست^۱، هنگامی که مرزهای جغرافیایی را درمی‌نوردد، تدریجاً با مرزهای نمادین^۲ و اجتماعی^۳ نیز مواجه می‌شود^۴. این مواجهه تدریجی، مسافر را آماده روایت و بازگو کردن شنیده‌ها و دیده‌هایش می‌کند. مسافران تنها از سرزمین‌های دور و غریب روایت نمی‌کنند، بلکه آنها شرایط و مصائب سفر، مسافتی که باید پشت سر بگذارند، دادوستدهای خلال مسافرتشان، وسایل نقلیه‌ای که به کار می‌گیرند و، به‌خصوص اگر سفری زیارتی باشد، مناسک عبادی که حین سفر و در زمان رسیدن به مکان موعود انجام می‌دهند و سرانجام ملاقاتشان با دیگر مسافران را نیز به رشته تحریر درمی‌آورند. بنابراین سفرنامه‌ها نه تنها فرهنگ‌های ناشناخته را توصیف می‌کنند، بلکه به روابط درهم‌تنیده و متلازم و وابستگی‌های متعددی که بین فرهنگ‌ها و جامعه خود وجود دارد نیز اشاره می‌کنند (آگای^۵، ۲۰۱۳: ۱۰۷). آنها با اطلاعات بعضاً جزئی که به ما می‌دهند این امکان را فراهم می‌سازند تا به درکی کلی از نظام جهانی و کانال‌های ارتباطی موجود نائل شویم. تاریخ سفرنامه‌نویسی بی‌شک باید به‌مثابه تاریخ به معنای روابط جهانی و تأثیر و تأثر بسیاری از صورت‌بندی‌های فرهنگی-اجتماعی^۶ فهمیده

۱. برخی سفرنامه‌ها توسط منشیان و همراهان مسافر نوشته می‌شد.

2. symbolic (cultural) boundaries

3. social boundaries

۴. از نظر لامون و مونار، دو جامعه‌شناس فرانسوی، در علوم اجتماعی با دو نوع مرزبندی یعنی مرزهای نمادین و مرزهای اجتماعی، روبه‌رو هستیم. مرزهای سمبولیک یا نمادین ابزاری هستند که به‌واسطه آنها اشیا، افراد، گروه‌ها، رفتارها و حتی زمان و مکان از هم تفکیک و طبقه‌بندی می‌شوند. این نوع خطوط و خطوط بیشتر در مقوله‌هایی چون هنجارها، امور ممنوعه، تابوها، رویکردهای فرهنگی، شیوه‌های متفاوت فکر و عملکردهای متفاوت جلوه‌گر می‌شوند. مرزهای نمادین قادر هستند گروه‌های مختلف را از هم جدا کنند و حس اشتراک به آنها ببخشند. مرزهای اجتماعی در واقع حالت تجسد یافته تمایزهای اجتماعی هستند که در توزیع نامتوازن منابع (مادی و غیرمادی) و دسترسی نابرابر به آنها و همچنین به منافع و جایگاه‌های اجتماعی، خود را نمایان می‌سازند (لامون و مونار، ۲۰۰۲: ۱۶۸). طبق نظریه لامون و مونار، مرزهای نمادین برای به وجود آمدن مرزهای اجتماعی شرطی لازم، ولی ناکافی هستند (لامون، ۱۹۹۲: ۱۷۴). مرزهای نمادین تنها زمانی به مرزهای اجتماعی تبدیل می‌شوند که به‌طور گسترده‌ای بر روی آنها توافق وجود داشته باشد. در این حالت آنها قابلیت این را پیدا می‌کنند که کنش‌های اجتماعی را شکل دهند. البته شایان ذکر است که هر دوی این مرزها به یک اندازه واقعی و تأثیرگذار هستند و تنها سطوح تأثیرگذاری آنها متفاوت است. اولی در سطح بین‌الذاتانی عمل می‌کند، درحالی‌که دومی در سطح گروه‌ها قابل مشاهده است.

5. Agai

6. soziokulturelle Formationen

شود (هاربزمایر، ۱۹۸۲: ۱۳). توسعه و تزايد ارتباطات و تعاملات بین‌المللی به‌شکل جنگ، انواع سفرهای زیارتی و میسیونری، دادوستد، دیپلماسی، استعمار و امپریالیسم همگی پیش‌شرط‌های لازم برای رشد و نمو ژانر سفرنامه به‌شمار می‌آیند. با این اوصاف تاریخ سفرنامه (نویسی) را تنها می‌توان بر مبنای تاریخ روابط بین‌الملل و روابط جهانی اقتصادی-سیاسی نوشت.^۱

بی‌شک سفرنامه‌ها تنها یک منبع در میان منابع بی‌شمار دیگری به‌حساب می‌آیند که توجه ما را به این دست روابط پیوسته و روند شکل‌گیری نظام جهانی جلب می‌کنند. لیکن نکته درخور توجه در خصوص سفرنامه‌ها این است که مؤکد به ما یادآور می‌شوند که تغییرات شگرف تجارت جهانی و نخستین اکتشافات دوران مدرن چه تأثیرات عمیقی بر ذهنیت عمومی معاصرانش نهاده است. سفرنامه‌ها بیش از هر گونه ادبی دیگری این قابلیت را دارند که تصویری از نخستین تحولات دوران مدرن، نه تنها از حیث اقتصادی و روابط درهم‌تنیده تجاری آن، بلکه از حیث تاریخ ذهنیت و طرز تفکر^۲ حاکم بر نظام جهانی نوین و در حال گسترش نیز ارائه دهند.

مفهوم "دیگربودگی فرهنگی-اجتماعی" و تبلور آن در سفرنامه‌ها

همان‌طور که پیش‌تر نیز اشاره شد، سفرنامه‌ها مدیحه‌هایی هستند در ثنای تمایز و تفاوت.^۳ توسط عمل مرزبندی^۴ تمایزها به چشم می‌آیند و یا به عبارتی به رخ خواننده کشیده می‌شوند. وظیفه جامعه‌شناس صورت‌بندی و نظام‌مند کردن این تفاوت‌های شکل‌گرفته در طول تاریخ است. زیرا تمامی این روند شکل‌گیری مرزها حول امر متفاوت، ناشناخته و بیگانه، روندی است وابسته به زمان و مطلقاً تاریخی. ممکن است آنچه امروز ناشناخته و نامأنوس تلقی می‌شود، طی گذشت زمان از تکائف مرزهایی که به آن تحقق می‌بخشیدند کاسته شود و رفته‌رفته این امر به امری مأنوس و شناخته‌شده تبدیل شود. همچنین هاربزمایر معتقد است اگر بخواهیم به تاریخ طرز فکر و ذهنیت یک ملت و جامعه متعلق به آن پی‌ببریم باید قادر باشیم سفرنامه‌های آن ملت را به‌صورت درزمانی^۵ و در طول زمان مطالعه و بررسی کنیم (هاربزمایر، ۱۹۸۲: ۸). با این حساب

۱. در تحقیقات تاریخی دهه‌های اخیر می‌توان گرایش‌هایی را شناسایی کرد که در پی نشان دادن اهمیت ساختاری وابستگی مناسبات اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی در یک نظام جهانی واحد هستند. افرادی چون پتر کریته و امانوئل والرشتاین به چنین رویکردی قائل هستند.

2. Mentalitätsgeschichte
3. difference
4. practice of boundary-making
5. diachron

اساس سفرنامه‌ها، نمایانگر ساختن تمایزهاست. شاید تمایز، یا بهتر بگوییم، مرکزکشی و ایجاد امر بیگانه^۱ مهم‌ترین موضوعی^۲ باشد که جامعه‌شناسی از ابتدای پیدایش خود تاکنون با آن دست‌وپنجه نرم کرده است.^۳

ممکن است از دید بسیاری، از مسیر «دیگری» به وجوهی از «خود» دست یافتن، نه تنها دشوار کردن راه باشد بلکه بیهوده نیز به نظر آید. کم نیستند متون تاریخی‌ای که می‌توان با بررسی آنها پی به مناسبات فرهنگی-اجتماعی یک جامعه در طول تاریخ برد. می‌توان این آثار را به دو دسته تقسیم کرد: در دسته اول متونی می‌گنجد که بلاواسطه و مستقیماً روایتگر روابط و مناسبات اجتماعی گروه‌های مختلف جامعه هستند و به شرح مفصل خصوصیات، آداب و رسوم و سنن آنها می‌پردازند؛ من جمله دست‌نوشته‌ها، رسائل و اسناد تاریخی، حکایات^۴، لطایف، تمثیل‌ها، و اقرارات و اعترافات. می‌توان فهرست اسامی منابع را همچنان ادامه داد، ولی مهم‌ترین خصیصه این آثار این است که آشکارا حکایت از هنجارهای فرهنگی، اسلوب‌های رفتاری و عاداتی دارند که نگارنده بدان اذعان دارد و خود را بدان ملتزم می‌داند.

در هیچ یک از این آثار نمی‌توان ردی از ناآگاهانه بودن درک از خود یافت، بلکه بالعکس، در اینجا خودانگاره‌ها همه آگاهانه درج شده‌اند و غالباً آگاهانه صحبت از رعایت و عدم رعایت بایدها و نبایدهای اخلاقی، الزامات، بایستگی‌ها و الگوهای اجتماعی است. برای مثال، مشکل اساسی در تحلیل "اقرارات و اعترافات" به‌مثابه منابعی که به تاریخ طرز تفکر ملل پرداخته‌اند، دقیقاً

1. Fremdheit

2. Topos

۳. فقط کافی است به آثار اولیه جامعه‌شناسی و مضامین آن نگاهی بیاندازیم:

صور بنیادین حیات دینی دورکیم (۱۹۸۱)، تفکیک معروف وبر بین *Binnenmoral* و *Außenmoral* و همچنین مفهوم مشهور *Schließung soziale*، جستارهای زیمل دربارهٔ مرز و بیگانه (۱۹۳۸)، و در آثار متأخر: روبرت ای. پارک که با مفهوم *marginal man* (۱۹۶۴) به بیگانه زیمل وجوه بیشتری بخشید. آلفرد شوتس نیز در اثرش با عنوان بیگانه (۱۹۷۲) در راستای سنت فکری زیمل، سازوکارهای روانی‌ای که بیگانه باید به کار بندد تا بر محیط ناآشنای خود فائق بیاید را ترسیم کرده است. در نهایت نوربرت الیاس در نوشته‌اش در خصوص جامعهٔ درباری (۱۹۶۹) همه‌وهمه از شکل‌گیری جامعه‌شناسی حول موضوعاتی چون مرز، مرزبندی، ایجاد تمایز و امر بیگانه حکایت می‌کنند.

۴. *anecdotes* در فرهنگ فارسی می‌توان از حکایات ملانصرالدین نام برد که آشکارا با روایت یک داستان پندآموز کوتاه خواننده را به رعایت اصول اخلاقی تشویق می‌کند.

به همین خصلت شعاری و تبلیغاتی بودن^۱ و نیز کارکرد مداخله‌جویانه^۲ آنها بازمی‌گردد (هاربزمایر، ۱۹۸۲: ۱۱). سفرنامه‌ها اما به‌طور ناخواسته تصویرگر فرهنگ خود نگارنده هستند و لذا مطالعه آنها ما را به قلمرو ناآگاه (و از همین روی اثربخش‌تر) هویت فرهنگی نگارنده و مخاطبانش می‌برد، چراکه لازمه سفرنامه تمسک به نوعی حس هویت جمعی است، که خود به مدد مجموعه‌ای از تصورات دوگانه و تقابلات نامتقارن برانگیخته می‌شود. این حس جمعی فصل مشترک نگارنده سفرنامه و مخاطبانش است؛ حسی که دقیقاً در تقابل با رفتار متمایز و بیگانه و بعضاً "شگفت‌انگیز"^۳ ملل دیگر و شیوه مواجهه متفاوت آنها با انسان‌ها و طبیعت قرار دارد. این حس جمعی بدون شک پیامد ناخواسته‌ای است که از ساختار روایی سفرنامه به‌مثابه یک ژانر پدید می‌آید و لذا مصون از هر نوع دستبرد عمدی و آگاهانه است (هاربزمایر، ۱۹۸۲: ۱۲).

شرح و توصیف انواع مختلف سازمان‌ها و اسلوب‌های رفتاری بیگانه در سفرنامه‌ها شاید در وهله نخست تابع همان اصول و قواعد شعارگونه و مداخله‌جویانه‌ای باشد که بر سایر آثار و منابع تاریخی حاکم‌اند. چراکه در سفرنامه‌ها نیز عادات و رفتارهای بیگانه اغلب یا به‌صورت مذموم، ناپسند، مضحک یا معصیت‌آمیز جلوه داده می‌شوند و یا برعکس به‌صورت پندآموز، شایان تقلید، بهشت‌گونه یا آرمانی. اما دستیابی به این پیامدهای تعمدی و آگاهانه تنها با تکیه بر نوعی اشتراک پیشینی در "حس هویت جمعی" و "تصورات دوگانه نامتقارن" امکان‌پذیر است (هاربزمایر، ۱۹۹۴: ۳۵). این احساس مشترک همان پیش‌شرط ناآگاهانه و ناخواسته‌ای است که لازم است وجود داشته باشد تا هر نوع استفاده آگاهانه از سفرنامه به‌عنوان متنی شعاری و مداخله‌گر امکان‌پذیر شود. از این‌روست که سفرنامه‌ها شاید بتوانند بیشتر از سایر آثار مذکور، مسیر راهیابی به این پیش‌فرض‌های مشترک جوامع مختلف را برای ما هموارتر کنند.

دسته دوم آثاری هستند که در آنها همانند سفرنامه‌ها، الگوهای اجتماعی و اشکال فرهنگی متمایز و بیگانه ترسیم شده است. اکثر آثار هنری مانند تصاویر، نقاشی‌ها با موضوعات اکزوتیک و درون‌مایه‌هایی آخرالزمانی، مجسمه‌ها، کار روی مس و چوب همچنین متونی چون مونوگرافی‌های انسان‌شناختی، داستان‌ها، دائرةالمعارف‌ها، یوتوپیاها و هجویه‌ها را می‌توان جزو این مجموعه برشمرد (هاربزمایر، ۱۹۸۲: ۱۳). به‌واقع فرهنگی که چنین بازنمایی‌هایی در آن

1. propagandistisch
2. interventionistisch
3. exotisch

نمود نداشته باشد وجود ندارد و نمی‌تواند هم وجود داشته باشد. اما نکته قابل توجه وجه تمایز این آثار با سفرنامه است.

ابتدا لازم است برای روشن کردن این وجه تمایز تعریفی از "ترسیم دیگربودگی فرهنگی-اجتماعی"^۱ (هاربزمایر، ۱۹۸۲: ۱۴) ارائه دهیم. اگر هر آنچه به گونه‌ای متفاوت از آن چیزی که اینجا و اکنون است، مصداقی از "دیگربودگی" بدانیم، تعریف ما قریب به تمامی توصیفات و ترسیمات موجود را در بر خواهد گرفت، و لذا بی‌ارزش به حساب خواهد آمد. منظور ما تنها آن دسته از ترسیمات و بازنمایی‌هایی است که حداقل به موارد زیر بپردازد:

۱- طریق و شیوه انسانی مواجهه با طبیعت بر پایه‌ای متفاوت و یا برعکس شیوه‌های مألوف و مرسوم سرشته شده باشد، (چه از حیث فرآوری (تولید) و اکتساب (طرق از آن خود کردن طبیعت) و چه از لحاظ شناخت، تسلط و چیرگی فکری بر روی طبیعت؛

۲- روابطی که افراد را بر حسب سن، جنس، طبقه، مرتبه، اعتبار (پرستیژ) و غیره، تقسیم کرده است، متفاوت و یا برعکس به نظر بیاید؛ و

۳- این روابط و شیوه‌های رفتاری متفاوت به‌عنوان اموری ممکن و انجام‌پذیر ترسیم و دریافته شوند (چه قابلیت بازتولید بیولوژیکی و چه اقتصادی آنها) (هاربزمایر، ۱۹۸۲: ۱۵).

در اکثر موارد ما با تمام وجوه این مفهوم مواجه نیستیم و تنها به صورت بریده‌بریده جلوه‌ای از این مفهوم برای ما آشکار می‌شود. بعضاً یک یا حتی دو بُعد از ابعادی که پیشتر بدان اشاره شد، در متن غایب هستند. از نظر هاربزمایر دلیل نمود تمام‌وکمال پدیده دیگربودگی در سفرنامه‌ها در منطق درونی این ژانر نهفته است. اینکه سفرنامه‌ها ناگزیر هستند که تصویر کاملی از دیگربودن فرهنگ‌ها ترسیم کنند عمدتاً به این خاطر است که حتی‌الامکان از زیر بار اتهام دروغ و خیالات محض بودن بگریزند و با این کار از متونی مشابه چون افسانه‌ها، قصه‌ها و اسطوره‌ها متمایز شوند (هاربزمایر، ۱۹۸۲: ۱۶).

بدین ترتیب، درست است که سفرنامه‌ها تنها یکی از ده‌ها متونی هستند که در آنها اشکال و صورت‌های متنوع اجتماعی و فرهنگی جلوه‌گر می‌شود، ولی تنها در این متون است که میل به بازنمایی کامل و همه‌جانبه به اوج می‌رسد. میلی که در آثار دیگر به صورت ناقص تحقق پیدا می‌کند.

سفرنامه‌های دوران قاجار

پس از آشنایی با آرا و اندیشه‌های هاریزمایر درباره اهمیت جامعه‌شناختی سفرنامه‌های مدرن، مهم‌ترین سؤالی که مطرح می‌شود نحوه کاربست نظری این اندیشه‌ها در رابطه با سفرنامه‌های فارسی خواهد بود. البته پرواضح است که مجال پاسخ دادن به چنین سؤالی در این نوشته نیست و برای رسیدن به پاسخی جامع نیازمند تحقیق جداگانه و همه‌جانبه‌ای هستیم. ولیکن برای مثال و تنها ایجاد ذهنیت برای خواننده و محققان علاقه‌مند به این موضوع، در این بخش درصدد آنیم، با اشاره‌ای کوتاه، نقطه آغاز این مسیر فکری و نظری را کمی روشن‌تر سازیم.

برای اینکه بتوان به فرضیه‌هایی که در ابتدای این مقاله مطرح شد، در زمینه سفرنامه‌های فارسی، جامه عمل پوشاند، باید در اولین قدم غرق منابع و اصطلاحاً وارد گود تحقیق شد. به افرادی که علاقه‌مند به بررسی نخستین نشانه‌های شکل‌گیری روح مشترک و هویت جمعی در ایران و گنجاندن آن در بستر روابط بین فرهنگی هستند، پیشنهاد می‌شود که زمینه تحقیق خود را به سفرنامه‌های دوران قاجار محدود و در متون آن دوره تعمق کنند.

در ایران سفرنامه‌نویسی سنتی دیرینه دارد، ولی هم‌زمان با روی کار آمدن فتحعلی‌شاه و آغاز جنگ‌های ایران و روس و شکست‌های پیاپی ایران، سفر و سفرنامه‌نویسی نیز دچار تحولات کارکردی عمده‌ای شد. اگرچه سفرنامه‌ها از لحاظ صوری تا مدت‌ها فرم کلاسیک خود را حفظ کرده بودند، ولی به تدریج از لحاظ درون‌مایه و کارکردی که ایفا می‌کردند، دستخوش دگرگونی‌های اساسی شدند (فراگنر، ۱۹۷۹: ۱۴). این تحولات، نخست به دلیل تغییر در انگیزه سفر رخ داد. شکست‌های نظامی ایران، ابتدا کنجکاوای ایرانیان را در مورد همسایه خود روسیه و کمی بعدتر در مورد جوامع اروپایی به‌عنوان جوامعی که سازوکاری متفاوت و به‌عبارتی "پیشروتر" از ایران داشتند، برانگیخت. این کنجکاوای سبب شد ایرانیان از موضعی "نابرابر"، برای کشف راز برتری غرب شروع به سفر کنند و حین و یا بعد از سفر خود دست به قلم ببرند و تجربیات خود را مکتوب کنند.

اصلی‌ترین موضوع این سفرنامه‌ها، مواجهه مسافران با مناسبات مدرن در دنیای غرب است. "غرب" در اینجا نه به‌مثابه کلیتی یکپارچه، بلکه به معنای برساختی تاریخی-فرهنگی و نمادین است که مرزهای معنایی آن همواره در حال تغییر و تحول بوده است؛ غرب برای مسافران ایرانی ابتدا با همسایگانش، روسیه و عثمانی (ترکیه)، معنا می‌یابد، سپس اروپا (بیشتر

قدرت‌هایی نظیر انگلیس، فرانسه و با فاصله آلمان) و متعاقباً، در اواخر دوران قاجار آمریکا را هم در بر می‌گیرد. ضرورت مطالعه این سفرنامه‌ها هنگامی روشن‌تر می‌شود که به این مهم توجه نشان دهیم که درک ایرانیان از خود^۱، از اوایل دوران قاجار تاکنون، رابطه تنگاتنگی با درک آنها از غرب داشته است.

سفرنامه‌های این دوره بیشتر از اینکه بخواهند نفس سفر و توصیفات مسافر از طبیعت، خصوصیات اقلیمی و جغرافیایی و آداب و رسوم سرزمین‌های ناشناخته را به خواننده انتقال دهند، تبدیل به متون سفارشی شدند که در آن نویسنده آگاهانه می‌کوشید از رمز و راز برتری کشورهای غربی پرده بردارد و هم‌زمان راه‌حلی برای جبران این عقب‌افتادگی ارائه دهد (رینگر، ۲۰۰۱: ۷). مسافران دوران قاجار عمدتاً سفرا یا دانشجویانی بودند که از سمت دربار برای سفر به «فرنگ» انتخاب می‌شدند. آنها باید علاوه بر مأموریتی که به آنها محول شده بود، شرح جزئیات سفر خود را مکتوب می‌کردند. دیگر سفر برای نفس سفر اهمیت خود را از دست داده بود. سفر می‌بایست به منظوری و هدفی انجام می‌شد.

با توجه به توضیحات اجمالی بالا، سفرنامه‌ها علاوه بر اینکه به‌طور کلی برای بررسی روند شکل‌گیری فرهنگی-هویتی هر جامعه‌ای حائز اهمیت‌اند، در ایران، بلاخص از دوران قاجار به بعد، داری جایگاه ویژه‌ای هستند. آنها به گفته فرمانفرمایان جزو مهم‌ترین متون انتقال معرفت جدید به ایران به‌شمار می‌آیند (فرمانفرمایان، ۱۹۶۸: ۱۳۳)^۲.

برای مسافران مواجهه با مناسبات و مسائل مدرن جهان‌های بیگانه به درگیری‌های ذهنی پیچیده‌ای منجر می‌شد. درگیری‌هایی که بعضاً تا به امروز ادامه یافته است و بر شکل‌دهی به روح ذهنیت و شیوه تفکر عمومی تأثیر گذاشته است. برداشتی که این مسافران از مدرنیته و تلقی‌ای که آنها از مدرن بودن داشتند برای نخستین بار از دریچه سفرنامه‌ها به عرصه عمومی جامعه، در آن دوران، بسته ایران رخنه می‌کرد. این قضیه که سفرنامه‌ها جزو منابع اصلی انتقال تجربه از دنیای مدرن غرب به حساب می‌آمدند، اهمیت بررسی آنها را دوچندان می‌کند.

1. self-perception

۲. برای اطلاعات بیشتر در مورد سفرنامه‌های دوران قاجار، به ترتیب تاریخ چاپ رجوع کنید به: فراکتر (۱۹۷۹)، رایت (۱۹۸۵)، توکلی طرقي (۲۰۰۱)، گرین (۲۰۰۸)، سهرابی (۲۰۱۲)، معتمد دزفولی (۱۳۹۰). همچنین مطالبی در قالب مقاله در دسترس هستند، مانند: ماته (۱۹۹۸)، دانیل (۲۰۰۲)، رینگر (۲۰۰۲)، هانوی (۲۰۰۲).

شاید این گزاره که هر "خود"ی برای شکل‌گیری و تثبیتش احتیاج به مقابله با "دیگری" دارد، گزاره‌ای ناب و بکر نباشد و این امر که "غرب"، دیگری "شرق" محسوب می‌شده است و کماکان می‌شود، حتی تا حد زیادی بدیهی به نظر بیاید، ولی اینکه منظور از این "غرب" چیست و جایگاهش در نقشه ذهنی^۱ ایرانیان کجاست، مرزهای مفهومی، معنایی و فرهنگی آن کدام است، به مثابه یک برساخت، به چه نحو، تحت چه شرایط و فرایند فرهنگی و تاریخی و از چه حیثی، طی سال‌ها و حتی قرن‌های متوالی، به تدریج به "دیگری" جامعه‌ای چون ایران تبدیل شده است، مسئله‌ای است که نیاز به پژوهشی عمیق و همه‌جانبه دارد؛ و این نه به‌خاطر شناخت آن دیگری، بلکه به‌دلیل نزدیک‌تر شدن به خود است. مسافر هرچه بیشتر درباره دیگری بنویسد، خود و پایبندی‌های اجتماعی-فرهنگی خود را بیشتر فاش کرده است، زیرا نوشته مسافر محدوده آنچه از منظر وی قابلیت و ارزش ثبت دارد، معین می‌کند. این به معنای تحدید و تعیین هرچه بیشتر مرزهای خود است.

نتیجه‌گیری

در این مقاله سعی بر آن بود که با تکیه بر آرا و نظریات میثائل هاریزمایر به‌صورت اجمالی نشان داده شود که اهمیت جامعه‌شناختی سفرنامه‌های قرن ۱۸ میلادی (در ایران از دوران قاجار که تقریباً مصادف است با اوائل قرن ۱۹ میلادی) به‌بعد در چیست و چرا باید این متون را در مطالعات جامعه‌شناختی و بلاخص جامعه‌شناسی فرهنگ جدی گرفت. درواقع هدف اصلی این مقاله در اختیار قرار دادن ابزار نظری لازم برای تحلیل جامعه‌شناختی سفرنامه‌ها و روشن کردن ابتدای راهی بسیار طولانی و پرفرازونشیب بود.

سفرنامه‌ها ساختارهای نهانی ذهنیت نگارنده را آشکار می‌کنند. نگارنده سفرنامه دست به توصیف فرهنگ بیگانه می‌زند، ولی درواقع فرهنگ خود را بازنمایی می‌کند؛ همان فرهنگی که برای افراد مفهوم تمایز را معنا می‌بخشد و مرزهای امر بیگانه و در نتیجه خود امر بیگانه را محقق می‌سازد. از این منظر سفرنامه‌ها، محمل مناسب و دست‌اولی برای شناخت سازوکارها و مناسبات فرهنگی و اجتماعی هر جامعه‌ای فراهم می‌کنند.

بررسی سفرنامه‌ها برای ترسیم روند شکل‌گیری هویت جمعی در طول تاریخ نیز حائز اهمیت است. اولین مرزبندی‌ها بین خود و دیگری و ایجاد اولین اشکال اجتماعی در قالب "ما"

مقابل "آنها" به صورت تقابلی نامتقارن را می‌توان در سفرنامه‌های به اصطلاح مدرن‌تر جست‌وجو کرد، حدوداً از دوران مدرن نخستین^۱، وقتی که نوشته‌ها از حالت توصیفات انسان‌شناختی و دائرةالمعارفی صرف خارج شده‌اند و نویسنده هرچه بیشتر نظر شخصی خود را دخیل می‌کند. دوران اوج سفرنامه‌ها را می‌توان از اوایل قرن ۱۹ هم‌زمان با شدت یافتن سفرها و تبلور یافتن نتایج دوران روشنگری، انقلاب صنعتی، اکتشافات نوین و تحولات گسترده در نظام روابط اقتصادی، بین‌فرهنگی و اجتماعی در نظر گرفت.

با بررسی سفرنامه‌ها تنها اطلاعات راجع به سفر به دست نمی‌آید، بلکه برای فهم دقیق‌تر این متون باید بستر و زمینه^۲ وسیع‌تر آنها را مد نظر قرار داد. داده‌های سفرنامه‌ها مطالب فزاینده‌ای را راجع به شبکه درهم‌تنیده و روبه‌گسترشی از روابط و رویارویی‌های آغشته به پیرنگ جهانی، نقاط مشترک و اتصال آنها و روند شکل‌گیری تاریخی نظام جهانی فاش می‌کنند. نه فقط روند ظهور تدریجی پدیده‌هایی چون استعمار و امپریالیسم در سفرنامه‌ها قابل پیگیری است، بلکه می‌توان از طریق سفرنامه‌ها به طرز فکر یک جامعه در طول زمان پی برد. می‌توان شکل-گیری ذهنیت عمومی را در دورانی که تأثیرش تا همین امروز قابل مشاهده است، تحلیل و ترسیم کرد. این ذهنیت، شیوه تفکر و منش عمومی، که بررسی آن کمابیش از طریق مذاقه در جلوه‌های ناخودآگاه اجتماعی و فرهنگی میسر می‌شود، یکی از مهم‌ترین جلوه‌ها و به عبارتی، دستاوردهای فرهنگی بررسی سفرنامه‌ها به‌شمار می‌آید. در واقع در همین نقطه است که نقش جامعه‌شناسی فرهنگ در فراهم کردن چارچوب نظری مناسب برای تحقیقی با ویژگی‌های ذکرشده بیشتر آشکار می‌شود. اینکه بتوان در گذر زمان، از طریق صید و درک الگوهای حاکم بر شیوه فکر، فهم و کنش افراد یک جامعه پی به سرمنشأ و بارقه‌های اولیه هویت آن جامعه برد، تنها زمانی شدنی است که بتوان ابزارهای نظری و روش‌شناختی‌ای را که جامعه‌شناسی فرهنگ در اختیار ما قرار می‌دهد به درستی به کار بیندیم و تحقیقی منسجم و مدون ارائه دهیم.

برای رسیدن به اهداف فوق، سفرنامه‌ها موثوق‌تر از بقیه متون هستند، زیرا: ۱. می‌توان به لایه-های ناآگاه ذهن و ضمیر نگارنده دست یافت؛ به الگوها و اسلوب‌هایی که ته‌نشین شده‌اند و پیرنگ فرهنگی و اجتماعی دارند و ما را به درک وضعیت فرهنگی جامعه نگارنده هدایت می‌کنند. ۲. ترسیم دیگربودگی فرهنگی-اجتماعی در این متون برخلاف متون دیگر تقریباً در حد کمال است.

1 Frühe Neuzeit
2 context

در انتها جهت روشن‌تر شدن مبحث و به‌عنوان ارائه پیشنهادی کاربردی برای محققان علاقه‌مند به سفرنامه‌های فارسی، نقبی زده شد به سفرنامه‌نویسی در ایران و اینکه چرا به‌خصوص سفرنامه‌های دوران قاجار می‌توانند برای مطالعات جامعه‌شناختی و رسیدن به نتایجی که بی‌شک برای جامعه کنونی ما نیز درخور اهمیت هستند، راهگشا باشند.

منابع

۱. رائین، اسماعیل (۱۳۵۷)، *میرزا ابوالحسن خان ایلچی*، تهران: جاویدان.
۲. شیرازی، میرزا صالح (۱۳۴۷)، *سفرنامه*، تصحیح و دوباره‌نویسی از سیدمحمدعلی شهرستانی، تهران: نشر روزن.
۳. معتمد دزفولی، فرامرز (۱۳۹۰)، *تاریخ اندیشه جدید ایرانی. سفرنامه‌های ایرانیان به فرنگ*، تهران: نشر شیرازه.
4. Agai, Bekim (2013). *Religion as a Determining Factor of the Self and the Other in travel Literature; How Islamic is the Muslim worldview?* Evliya Celebi and his successors reconsidered. in *Venturing beyond Borders – Reflections on Genre, Function and Boundaries in Middle Eastern Travel Writing*. Bekim Agai, Olcay Akyildiz, Caspar Hillebrand (Hrsg.), Würzburg: Ergon Verlag, S. 101–130.
5. Daniel, Elton (2002). *The Hajj and Qajar Travel Literature*. in *Society and Culture in Qajar Iran. Studies in Honor of Hafez Farmayan*. Daniel L. Elton (Ed.). Costa Mesa, California: Mazda Publishers, pp. 215–238.
6. De Certeau, Michel (1991). *Das Schreiben der Geschichte*, Frankfurt/New York: Campus Verlag. S. 137-172.
7. Durkheim, Émile (1981). *Die elementaren Formen des religiösen Lebens*, Frankfurt am Main: Verlag der Weltreligionen.
8. Elias, Norbert (1969), *Die höfische Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main (Gesammelte Schriften Bd. 2).
9. Farman Farmayan, Hafez (1968). *The Forces of Modernization in Nineteenth-Century Iran: A Historical Survey*, in *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth-Century*, William R. Plok & Richard L. Cahmbers (Ed.). Chicago IL: University of Chicago Press. pp. 119–151.
10. Foucault, Michel (1995), *Wahnsinn und Gesellschaft. Eine Geschichte des Wahns im Zeitalter der Vernunft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
11. Fragner, Bert (1979). *Persische Memoirenliteratur als Quelle zur neueren Geschichte Irans*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
12. Green, Nile (2008). *Paper Modernity? Notes on an Iranian Industrial Tour, 1818*, In *Iran*, Vol. 46. British Institute of Persian Studies, pp. 277–284.
13. Heilbron, Johan (1995). *The Rise of Social Theory*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
14. Harbsmeier, Michael (1982). *Reisebeschreibungen als mentalitätsgeschichtliche Quellen. Überlegungen zu einer historisch-anthropologischen Untersuchung frühneuzeitlicher deutscher Reisebeschreibungen*, in *Reiseberichte als Quellen europäischer*

- Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der Historischen Reisetforschung. Antoni Maczak & Hans Jürgen Teuteberg (Hrsg.). Wolfenbüttel: Herzog-August Bibliothek, S. 1–31.
15. Harbsmeier, Michael (1994). *Wilde Völkerkunde. Andere Welten in Deutschen Reiseberichten der Frühen Neuzeit*, Frankfurt/New York: Campus Verlag.
 16. Harbsmeier, Michael (1995). *Towards a Prehistory of Ethnography: Early Modern German Travel Writings as Traditions of Knowledge*, in *Fieldworks and Footnotes; Studies in the History of European Anthropology*. Han F. Vermeulen, Arturo Alvarez Roldán (Ed.). London and New York: Routledge. P. 19-39.
 17. Koselleck, Reinhart (1979). *Zur Historischen Semantik Asymmetrischer Gegenbegriffe*, in *Vergangene Zukunft. Zur Semantik Geschichtlicher Zeiten*, Reinhart Koselleck, Frankfurt: Suhrkamp.
 18. Kriedte, Peter (1980). *Spätfeudalismus und Handelskapital. Grundlinien der europäischen Wirtschaftsgeschichte vom 16. bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
 19. Lamont, Michèle (1992). *Money, Morals and Manners: The Culture of the French and American Upper-Middle Class*, Chicago: University Chicago Press.
 20. Lamont, Michèle & Molnár, Virág (2002), *The Study of Boundaries in the Social Sciences*, in *Annual Review of Sociology*, vol. 28, pp. 167–197.
 21. Pankoke, Eckart (1993). *Soziologie, Gesellschaftswissenschaften*, in *Geschichtliche Grundbegriffe. Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Otto Brunner/Werner Conze/ Reinhart Koselleck (Hrsg.), Bd. 6. Stuttgart: Klett-Cotta. S. 997-1032.
 22. Ringer, Monica M. (2002). *The Quest for the Secret of Strength in Iranian Nineteenth-Century Travel Literature: Rethinking Tradition in the Safarnameh*, in *Iran and the Surrounding World: Interactions in Culture and Cultural Politics*. Nikki R. Keddi & Rudi Matthee (Ed.). Seattle/London: University of Washington Press, pp. 146–161.
 23. Schütz, Alfred (1972). *Der Fremde*. in *Gesammelte Aufsätze II; Studien zur soziologischen Theorie*. Arvid Broderon (Hrsg.). Den Haag: Martinus Nijhoff. S. 53-69.
 24. Simmel, Georg (1983a). *Gesamtausgabe, Band 11*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
 25. Simmel, Georg (1983b)., *Soziologie: Untersuchung über die Formen der Vergesellschaftung.*, Berlin: Duncker & Humblot, S. 509–512.
 26. Sohrabi, Naghme (2012). *Taken for Wonder. Nineteenth-Century Travel Accounts from Iran to Europe*, Oxford: Oxford University Press.
 27. Tavakoli-Taraghi, Mohammad (2001). *Refashioning Iran. Orientalism, Occidentalism and Historiography*, Hampshire: Palgrave.
 28. Wallerstein, Immanuel (1980). *The Modern World System*, New York: Academic Press.
 29. Weber, Max (2005). *Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen; Das antike Judentum: Schriften und Reden 1911-1929*, Eckart Otto (Hrsg.). Tübingen: J.B.C. Mohr (Paul Siebeck).
 30. Wright, Denis (1985). *The Persians amongst The English*, London: IB Tauris.